

Dr. K.H. Miskotte

UIT DE
DAGBOEKEN
1938-1940

VERZAMELD
WERK 5C

UIT DE DAGBOEKEN 1938-1940

Dr. K.H. Miskotte

Uit de dagboeken
1938 - 1940

samengesteld en toegelicht door

Drs. H. Breebaart-Miskotte
E. Kuiper-Miskotte †
Dr. W.J. van der Meiden
Dr. W. Veen

VERZAMELD WERK
DEEL 5c

UITGEVERIJ **KOK** UTRECHT

© Dr. K.H. Miskottestichting / 2018 Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl
Omslagontwerp: spaansenmedia.nl
Opmaak binnenwerk Elgraphic bv, Vlaardingen
ISBN 978 90 435 3004 0
ISBN e-book 978 90 435 3005 7
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

VERANTWOORDING

Vooraf

Dit is het vierde deel van de geselecteerde, geredigeerde en geannoteerde dagboek aantekeningen van de Nederlandse theoloog dr. K.H. Miskotte (1894-1976). Hij was hervormd predikant, achtereenvolgens in Kortgene (1921-1925), Meppel (1925-1930), Haarlem (1930-1938) en Amsterdam (1938-1945) en was van 1946 tot zijn pensionering in 1959 kerkelijk hoogleraar aan de Leidse universiteit. Voor een uitvoerige weergave van zijn leven en werk verwijzen we graag naar de in 2016 verschenen biografie van dr. Herman de Liagre Böhl, *Miskotte – theoloog in de branding*.

Het eerste deel *Uit de dagboeken* over de jaren 1917-1930 verscheen als deel 4 van het *Verzameld Werk* in 1985 bij uitgeverij Kok. Deel 5A van het *Verzameld Werk* beschrijft de jaren 1930-1934 en verscheen in 1990, deel 5B over de jaren 1935-1937 in 2001. Dit deel 5C beschrijft de jaren 1938-1940: de laatste negen maanden van Miskottes predikantschap in Haarlem en de eerste Amsterdamse jaren tot en met de Duitse inval, mei 1940. Vanaf 1940 zijn de dagboek aantekeningen fragmentarisch en van sommige perioden ontbreken ze geheel. Het is daarom niet waarschijnlijk dat er nog een uitgave komt met dagboek aantekeningen van na 1940, zoals eerder wel is aangekondigd.

Synopsis

Deze dagboeknotities beginnen met de laatste negen maanden van Miskottes predikantschap in Haarlem. Het zijn goede jaren geweest voor hem, zijn vrouw Cor en hun gezin. De stad en het woonhuis bevallen hun en na de vier dochters Titia, Alma, Noortje en Heika wordt tot hun vreugde zoon Mans in Haarlem geboren. Het is de plaats waar Miskotte zijn proefschrift schrijft, waarop hij in 1932 in Groningen promoveert. Miskotte wijdt romantische beschouwingen aan het leven in de oude, overzichtelijke provincie stad, aan wandelingen in de omgeving, aan zijn gemeente en aan de mensen die hij daar ontmoet. Toch is hij onrustig, omdat hij verlangt naar een grotere uitdaging en eigenlijk hoopt op een benoeming tot hoogleraar. Die komt er in deze jaren niet en Miskotte is daar teleurgesteld over. Hij vermoedt tegenwerking uit kerkelijke kring. Voorts is er de lokroep van Amsterdam, een ‘echte grote stad’, Mokum, met zijn culturele leven, zijn

wereldse en politieke uitstraling. Hij vermoedt dat hij daar meer armslag heeft voor zijn theologische talenten en de hartslag van de samenleving beter kan volgen. Miskotte wordt in de vroege zomer van 1938 in Amsterdam beroepen en hij besluit, niet dan na enige aarzeling, het beroep aan te nemen. Zijn vrouw Cor volgt hem in zijn keuze, maar ziet op tegen de drukke stad. Zij zal in de eerste Amsterdamse jaren haar aarzelingen geleidelijk aan omzetten in stil protest, wat hun relatie onder – soms grote – druk zet.

Op 25 september 1938 wordt Miskotte in Amsterdam bevestigd. Zijn werkterrein wordt de volksbuurt de Jordaan en het gezin Miskotte gaat aan de Willemsparkweg wonen. Hij gaat preekbeurten verzorgen in diverse Amsterdamse kerken, maar doet ook evangelisatiewerk in de Jordaan. Miskotte geniet van zijn nieuwe leven in de hoofdstad. Werken in de Jordaan boezemt hem aanvankelijk enige schrik in. De meeste bewoners van deze verpauperde buurt zijn de gevolgen van de economische crisis nog lang niet te boven. Miskotte ontmoet in zijn pastoraat veel noodlijdende mensen en wordt geconfronteerd met soms mensonterende levenssituaties. Hij lijdt daaronder en zet zich waar hij kan ook diaconaal voor deze mensen in. Over zijn werk in de Jordaan – hij zal dat nog tot diep in de oorlog doen – blijft hij ambivalent. Hoewel de buurt en zijn bewoners hem interesseren en ook aan het hart gaan, voelt hij ook steeds dat hij hier niet echt op zijn plaats is. Maar hij stort zich met volle overgave op dit werk, dat hij soms tot in detail beschrijft. Met een haast antropologische focus beschrijft hij het leven van de bewoners van deze volkswijk.

De eerste Amsterdamse jaren zijn voor Miskotte buitengewoon productief. Al in Haarlem heeft hij gewerkt aan een prekenbundel, als afscheidscadeau bedoeld voor de Haarlemse gemeente. De teksten ervoor zijn opgetekend door zijn trouwe Haarlemse ‘assistent’ Henri Veen en Miskotte is er intensief mee bezig. De bundel verschijnt eind 1938, wanneer Miskotte al naar Amsterdam is vertrokken, met de titel *De vreemde vrijspraak*. Het boek bevat enkele van zijn beste en politiek meest indringende preken. In 1939 verschijnt als Haarlemse ‘erfenis’ een bundeling van bewerkte aantekeningen van samenkomsten in ‘zijn’ Haarlemse Oosterkerk over het Bijbelboek Ruth. Het boek krijgt de titel *Het gewone leven*. De productie van beide boeken en hun receptie zijn in de dagboeken goed te volgen.

Wat de dagboek aantekeningen uit deze jaren voorts bijzonder maakt, is de context van het zich breed makende nationaalsocialisme in Duitsland en de strijd die daar gevoerd wordt om de kerk uit handen van de nazi's te houden.

VERANTWOORDING

De radicale verzetshouding vanuit Zwitserland van Karl Barth – die Miskotte steeds meer als zijn belangrijkste leermeester gaat beschouwen, al heeft hij grote moeite met diens afwijzing van de kinderdoop – volgt hij op de voet en becommentarieert hij in zijn dagboeken. De enkele malen dat Barth Nederland bezoekt zijn voor Miskotte belangrijke gebeurtenissen. De steeds krachtiger wordende wurggreep van nazi-Duitsland op zijn eigen bevolking, de afrekening met andersdenkenden, de toenemende terreur tegen de Joodse bevolking en de beginnende expansiedrift van Hitler en de zijnen houden Miskotte zeer bezig. Nu eens wordt hij erdoor verlamd en ontmoedigd, dan weer wapent hij zich, ook en vooral theologisch, voor wat later ‘betere weerstand’ zal gaan heten. De teksten in dit boek bewegen op de cadans van de achtereenvolgende gebeurtenissen in centraal Europa: de *Anschluss* van Oostenrijk bij Hitler-Duitsland, de bezetting van het Sudetenland, het ‘verraad’ van München en de daarop volgende bezetting van Bohemen en Moravië, de *Kristallnacht*: de eerste grote antisemitische pogrom, het pact van Duitsland en Sovjet-Unie over de deling van Polen, de inval in Polen en het begin van de Tweede Wereldoorlog, de bezetting van Denemarken en Noorwegen en ten slotte de inval in Nederland, België en Frankrijk. Al deze gebeurtenissen worden door Miskotte hartstochtelijk beleefd, becommentarieerd en besproken, o.a. met zijn collega’s en de Nederlandse vrienden van de *Bekennende Kirche*. De aanzwellende dreiging laat zich uit deze teksten goed aflezen.

Ook de steeds radicalere toon van de NSB in eigen land, de aanhang die deze partij verwerft, ook in de kerken en zelfs onder collega-predikanten, verontrusten Miskotte. Hij maakt zich daarnaast steeds vaker boos over de lafhartige opstelling van de regering-Colijn tegenover deze ontwikkelingen en over die van zijn eigen hervormde kerk. In september 1939, enkele weken na de Duitse inval in Polen, verschijnt zijn lijvige ideologische strijdschrift *Edda en Thora*, een van zijn belangrijkste en meest spraakmakende werken. In de dagboeken valt goed na te lezen onder welke grote tijdsdruk dit boek door Miskotte is geschreven, omdat hij het gereed wil hebben ‘voordat de Hunnen komen’.

Het zijn zenuwslopende jaren, maar Miskotte is op een enkele inzinking na geestdriftig aan het werk en is ongekend productief, naast zijn pastoraat, met het schrijven van artikelen en het houden van lezingen. Tussendoor leest hij veel, tot diep in de nacht vaak: theologie, filosofie, romans, en troost hij zich met de poëzie van zijn favoriete dichters, Rainer Maria Rilke voorop. Dat hij daarnaast nog tijd heeft – of tijd weet te vinden – voor vrouw en kinderen, voor zijn zieke vader, die in 1940 overlijdt, en voor vrienden en familieleden, is nauwelijks voorstelbaar. De aantekeningen

vallen stil wanneer Miskotte aan een nieuw cahier begint, op 1 januari 1940. Een reden daarvoor geeft hij niet, maar te vermoeden valt dat hij zich ervan bewust is dat hij bij de naderende bezetting van Nederland geen teksten meer moet opschrijven die, als ze gevonden zouden worden, hem ernstig aangerekend zouden kunnen worden door de bezetter. De aantekeningen beperken zich enkele maanden lang tot losse agendanotities, met een laatste uitbarsting in de meimaand van 1940, wanneer het onheil over Nederland losbarst. Het verslag van die eerste oorlogsdagen in Amsterdam schrijft Miskotte heet van de naald. Daarmee eindigt dit boek.

Ontstaansgeschiedenis

Dit deel van het *Verzameld Werk* met een keuze uit de dagboeken van dr. K.H. Miskotte uit de jaren 1938-1940 heeft bijzonder lang op zich laten wachten. Deel 5B, met een keuze uit Miskottes dagboeken uit de Haarlemse periode van 1935-1937, verscheen in 2001. In de ‘korte toelichting’ daarbij werd gemeld dat er een deel 5C in voorbereiding was over het jaar 1938 en dan alleen over de slotfase van Miskottes predikantschap in Haarlem, dus tot eind september van dat jaar. Met dat deel zijn vooral twee dochters van Miskotte, E. (Eleonora – Noortje) Kuiper-Miskotte en drs. H. (Heika) Breebaart-Miskotte, aan de slag gegaan, daarbij geholpen door hun broer dr. H.H. (Mans) Miskotte en door dr. A.C. (Ad) den Besten. Zij hebben de dagboek aantekeningen van deze negen maanden uit 1938 vanuit het handschrift getypt, geselecteerd en stappen gezet om die te redigeren en te annoteren. Op een gegeven moment, in 2007, stelden zij vast dit niet te kunnen afronden, hoewel ze al ver gevorderd waren, vooral vanwege hun vergevorderde leeftijd en de ongemakken die daarmee gepaard gingen. Zij riepen hulp in via de dr. K.H. Miskotte Stichting en daarop volgde een positieve reactie van ons: eerst van Wilken Veen en daarna van Willem van der Meiden. Wij zijn beiden theologen met een grote verwantschap met en belangstelling voor het leven en werk van Miskotte en namen de taak op ons om dit deel van het *Verzameld Werk* af te ronden en persklaar te maken.

Na een voortvarende start gebeurde er vervolgens jarenlang weinig tot niets, om allerlei redenen van persoonlijke aard van de beide nieuwe redacteuren, waarvan de omvang van het werk en tijdgebrek niet de minste waren. Noortje Kuiper-Miskotte overleed in 2011, de bij haar berustende dagboekcahiers van haar vader verhuisden daarna naar de Universiteitsbibliotheek van Leiden waar het Miskotte-archief ondergebracht is. Ook de twee ‘assistenten’ uit de eerste fase overleden in de daaropvolgende jaren, Ad den Besten in 2015 en Mans Miskotte in 2016.

VERANTWOORDING

Het project werd in 2014 weer vlotgetrokken. Wij beiden waren inmiddels tot de conclusie gekomen dat de publicatie van een dagboekendeel van januari-september 1938 veel interessanter zou zijn voor de hedendaagse lezer als daar de aantekeningen die Miskotte maakte in het begin van zijn Amsterdamse periode tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog aan toegevoegd zouden worden. Het bestuur van de Dr. K.H. Miskotte Stichting steunde ons in deze aanpak. Probleem was daarbij de te verwachten omvang van een deel 1938-1940. Met dit probleem hebben wij vanaf dat moment geworsteld. Een ander – onverwacht – probleem was dat de cahiers met Miskottes dagboekantekeningen uit zijn eerste Amsterdamse jaren zich nu in de Universiteitsbibliotheek van Leiden bevonden, waardoor het veel tijdrovender was om die te raadplegen en te digitaliseren. Met hulp van de Leidse bibliotheek en tegen enige kosten werden van de honderden cahierpagina's goede scans gemaakt, waarmee wij eindelijk aan de transcriptie konden beginnen.

Wij zijn begonnen met het voltooien van de annotatie en de eindredactie van de door de dochters van Miskotte geselecteerde dagboeknotities van Miskotte uit zijn laatste periode als predikant in Haarlem. Daarna volgde de periode van ons genoemde monnikenwerk: het uittypen van de dagboekantekeningen van september 1938 – mei 1940, gevolgd door selectie, redactie en annotatie. Over de selectiecriteria – waarover eerdere bloemlezers zich ook het hoofd hebben gebroken – leest u hierna meer.

Selectie en redactie

In het eerste aan de dagboeken gewijde deel van het *Verzameld Werk*, deel 4, *Uit de dagboeken 1917-1930*, dat verscheen in 1985, hebben de samenstellers op blz. 20-22 hun criteria voor selectie, redactie en spelling omschreven. Dat is ook ons uitgangspunt geweest toen wij met het werk aan dit deel begonnen. Al doende hebben we daar onze eigen invulling aan gegeven. Dat betrof de volgende onderwerpen:

1) De samenstellers van de dagboekdelen tot nu toe – onder wie altijd één of meer kinderen van Miskotte – waren zuinig met de weergave van het privéleven van Miskotte en zijn gezin. Dat criterium hebben ook wij gerespecteerd, maar op enkele plaatsen hebben we Miskottes observaties over zijn gezinsleden, familieleden, vrienden en vriendinnen en over zijn eigen zielenroerselen wel opgenomen, als die naar ons inzicht iets wezenlijks toevoegen aan het beeld van de mens Miskotte. Zijn menselijke kant was voor hem immers regelmatig aanleiding tot of zelfs onderwerp van theologische bezinning. Wij zijn in deze iets ruimere benadering gesterkt door de

in het najaar van 2016 verschenen en zeer goed ontvangen biografie van Miskotte door dr. Herman de Liagre Böhl, *Miskotte – theoloog in de branding*, die het privéleven van Miskotte nadrukkelijk wel meenam in zijn weergave van Miskottes leven en werken.

2) Toch moest er geselecteerd worden en wel fors. De complete tekst van deze 19 boordevolle dagboekcahiers moest uiteindelijk tot minder dan de helft worden gereduceerd, wilde dit boek niet nog omvangrijker worden dan het nu al is. Behalve losse aantekeningen, wild uitwaaiende natuurbeschrijvingen, alledaagse gebeurtenissen en waarnemingen en al te persoonlijke bespiegelingen en voorvallen, hebben wij vooral ingegrepen in de weergave van Miskottes pastorale werk, die veel privégegevens van met naam en toenaam genoemde mensen bevat die vaak niet bijdragen tot meer inzicht in de ontwikkeling van zijn theologie. Ook sfeerbeschrijvingen van bijvoorbeeld het werk in de Jordaan en wetenswaardigheden over de geschiedenis en eigenaardigheden van deze wijk en van Amsterdam als geheel, hebben we op enkele saillante uitzonderingen na niet opgenomen. En verder hebben we (stevig) ingegrepen in de vele lijsten en samenvattingen waarmee Miskotte zijn cahiers vaak begint en afsluit, alsmede in de vaak uitvoerige citaten die hij verder niet gebruikt. Met andere woorden: waar Miskottes dagboek aantekeningen meer het karakter van een *rapiarium* aannemen, hebben wij een streep getrokken.

Overigens: de digitale weergave van de complete tekst van door ons uitgewerkte dagboeknotities, het Amsterdamse deel dus van dit boek, hebben wij bewaard voor wie daar onderzoek naar wil doen, zij zijn via de Dr. K.H. Miskotte Stichting digitaal op te vragen.

3) We hebben – soms met tegenzin – de laatste spellingsherziening op een enkele uitzondering na meegenomen in onze weergave van de teksten en hebben, evenals onze voorgangers en waarschijnlijk meer nog dan zij, flink gesneden in het uitbundig gebruik van leestekens dat Miskottes schrijfstijl kenmerkt en dat in de beschreven jaren veel gebruikelijker was dan vandaag de dag. Anders dan onze voorgangers hebben we inlassen en correcties van Miskotte zelf in de tekst die duidelijk van later datum zijn niet in voetnoten vermeld, maar in de tekst zelf meegenomen.

4) Grootste verschil met de uitgangspunten van 1985 betreft de annotatie. Hoewel de twee dochters van Miskotte de in de verschenen delen gehanteerde werkwijze nog voortzetten, hebben wij toch gemeend dat het zo in het internettijdperk niet meer nodig is en dat er bij de annotatie aanzienlij-

VERANTWOORDING

ke ruimtewinst te behalen was. Zo zijn er geen aantekeningen opgenomen over theologen, dichters, politici, wetenschappers, predikanten etc. die eenvoudig via zoekmachines op internet te vinden zijn. Vanzelfsprekend hebben we wel een aantekening gemaakt bij personen die minder eenvoudig te traceren zijn en mensen uit de directe leefsfeer van Miskotte. Voorts hebben we minder dan onze voorgangers in de annotatie uitgeweid of inhoudelijke discussies weergegeven. Wij hebben ten slotte citaten en woorden in het Engels, Frans en Duits niet vertaald, citaten en woorden uit het Latijn, Grieks en Hebreeuws hebben wij wel vertaald en meestal in de tekst zelf weergegeven tussen vierkante haken. De annotatie van alle dagboek-aantekeningen in dit deel bevindt zich achter in het boek.

5) Wij hebben een personenregister gemaakt, maar hebben afgezien van een zakenregister. Dat laatste is minder gangbaar geworden de laatste jaren, vooral vanwege het vaak willekeurige en dus onbetrouwbare karakter ervan.

Ten slotte

Grote dank geldt de twee dochters van Miskotte, Heika en wijlen Noortje, die zich met de dagboeken van hun vader zoveel jaren en zo intensief hebben beziggehouden. Dank ook aan degenen die hen daarbij hebben ondersteund. Zonder hun werk had ook dit deel van de gepubliceerde dagboek-aantekeningen niet tot stand kunnen komen. Wij zijn er trots op dat wij hun werk hebben mogen voortzetten.

Verschillende mensen hebben ons geholpen bij het vinden van gegevens voor de annotatie en bij de transcriptie van het handschrift. Daarvoor hebben o.a. Rinse Reeling Brouwer en Rieta van Staalduine zich verdienstelijk gemaakt. Verder danken wij de Dr. K.H. Miskotte Stichting voor haar financiële bijdrage aan dit boek en voor de ondersteuning in de verschillende fasen van dit project. Onze dank gaat ook uit naar de altijd behulpzame medewerkers van de Universiteitsbibliotheek van Leiden, waar het archief van Miskotte in bewaring is, regelmatig aangevuld met door particulieren ter beschikking gesteld materiaal (in de ‘Aantekeningen’ afgekort als M.A.). Een inventaris van het archief werd in 1998 gemaakt door de in 2017 overleden dr. Christiane Berkvens-Stevelinck en is bij de Stichting nog verkrijgbaar. Dat geldt ook voor de in 1994 uitgegeven beschrijving van de bibliotheek van Miskotte (in de ‘Aantekeningen’ afgekort als Bibl.M.).

Wij hopen dat we veel lezers een genoegen doen met deze publicatie. Velen hebben er de laatste jaren naar gevraagd en zij hebben er erg lang op

UIT DE DAGBOEKEN 1938-1940

moeten wachten. Wij hopen dat met dit boek hun wachten toch zal zijn beloond.

Willem van der Meiden
Wilken Veen

Zaterdag 1 januari 1938. Een jaar dat lokt, doordat het vorige jaar in de tropen* uiteenspatte in golven van willekeurige energie, een jaar dat openligt als een kans nu eens tot iets te komen. De pen voel ik als een zwaard soms, als een lans, als een pincet, als een staf, als een penseel in mijn hand – en mijn rug kromt zich als tot een sprong.

10 uur begrafenis van Marinus Best.* Tekst: “En zij zullen zingen van de wegen des Heeren” (Psalm 138: 5).

Cor* krimpt in elkaar van de migraine; haar goede gezicht staat scherp en verwrongen. Op de kinderkamer zit ze als voorzitter aan de lange tafel waarop de karnemelkse pap langzaam, o zo langzaam gelepeld wordt. Haar geduld kan niet anders dan zeer kort zijn. Ze moet gaan liggen, machteloos.

Maaltijd met de kinderen* alleen, ze zijn zo lief. Mansje vraagt maar voortdurend of hij eerder kan doodgaan dan mamma. Ik sta versteld van hun geheugen. Heika weet nog precies wat ‘Joop en Jut’ op 5 december voor de radio uitvoerden. Noortje weet nog hele stukken van de cabaretversjes van gisteren. Hielden wij zulk een geheugen tot op onze oude dag, wij zouden onbruikbaar worden.

De Damiaatjes* maken me ongelukkig, in geen maanden heb ik ze zo duidelijk gehoord: de wind is hierheen. Levendig kan ik me voorstellen dat de erfelijk-belaste in *Een Hollands Drama** ze elke avond gaat horen; hij hoort er het fatum in. Maar dit boek heeft dan ook een gans valse opvatting der predestinatie tot vooronderstelling.

Voorbereiding Catechismuspreek wil niet vlotten. Zondag 9, de Schep-
per.

In het steen-stille huis ga ik eindelijk de kerstplaten – reproducties naar grote meesters – van de wanden halen. De huiskamer en de achterkamer zinken opnieuw terug in het oude jaar vóór het Christus-feest.

De engelen zijn tegelijk of elk apart geschapen; tussen hen is geen verband van generatie, noch van bloed, noch geestverwantschap. Creationistisch in

volle zin is hun oorsprong te denken. Dat wij de engelen gelijk zullen zijn [zie Luk. 20: 36] betekent ook dit, dat wij in die zin vrije persoonlijkheden zullen zijn – een kern, een kristal, een onherhaalbare relatie. Maar zie nu hoe het ons bekende leven en de ons bekende dood ‘engeltjes’ maakt: de verkalking in de vroege of iets latere ouderdom, al minder persoonlijkheid, een ingrijpende ongunstige karakter-verandering zelfs.

“Wer kann und darf im Ernst Ja sagen zu einem Leben, für dessen Verkehrtheit der Herr nur am Kreuze Sühne leisten konnte? Und kann und darf man denn Nein sagen zu einem Leben, um dessen Rechtfertigung willen er von dem Tode auferstanden ist?” (Barth, preek ‘Von Freude und Lindigkeit’)*

Zondag 2 januari. Gepeinsd over een tekst die de structuur van de dialectische triniteitsleer verstoort: “Gijlieden gelooft in God, gelooft ook in Mij” (Joh. 14: 1) – lastig.

Ben ik deze mens, zó in de spiegel, zó in zijn handschrift, zó in zijn werk? Achterdochtig ben ik tegenover mijn identiteit, alsof deze mens mijn aangenomen kind was en ik, de pleegvader, voedt hem op in het geloof dat ik zijn vader ben – en alsof deze mens het gelooft, maar op zulk een wijze dat ik achterdochtig ben aangaande zijn vertrouwen. Dit alles is het spel van hem die *σαρκινώς** leeft. Maar kan hij anders? Er moet telkens een wonder gebeuren waarin, door het oordeel heen, onze identiteit wordt vastgesteld, op hope dat het zal worden beleden: niet meer ik leef, maar Christus leeft in mij. Er moet niet naar gestreefd worden; de ‘schizofrenie’ wordt alleen genezen in de genade van het Oordeel, dat zondaar en zonde uiteensplijt, maar zelf en zelfbewustzijn weer fixeert en heiligt.

Avonddienst Nieuwe Kerk. Daar zit Waardenburg* en ing. Wynia. Een voor deze dag en gelegenheid grote opkomst. Catechismus Zondag 9: “Wat gelooft gij met deze woorden: *Ik geloof in God de Vader, de Almachtige, Schepper des hemels en der aarde?*” Mijn toon is te polemisch, te veel à la Léon Bloy (ja werkelijk, nu ik het schrijf, zie ik het klaar), ongeveer zoals hij tegen het zwakke voorzienigheidsgeloof van Coppée, Bourget, zelfs Huysmans tekeergaat in *Les dernières colonnes de l'église*.

Wat bedoelen wij met Gods “Almacht”? God heet de Almachtige, omdat Hem niets in de weg staat Zijn vaderschap aan ons te bewijzen.

Getracht om te genieten van Rilkes *Marienenleben** – onleesbaar vanwege de gekunstelde wendingen. Ligt het aan mijn moede hoofd of ben ik werkelijk alwéér bezig een jeugdliefde te verliezen? Of heeft Rilke hier, om bij

Vogelers* tekeningen niet te detoneren, teruggegrepen naar een toon en zegswijze waaraan hij innerlijk reeds lang was voorbijgegaan?

Wanneer een mens zich terugtrekt op zichzelf in plaats van anderen nader te komen, meent hij althans zichzelf nader te komen. En toch is het veeleer zo dat hij zichzelf loslaat en opgeeft – en hij weet het niet. Ook is er op deze weg geen zelfkennis mogelijk. Ook deze valt ons toe, als we handelen, als we omgaan met de naaste en met de materie, de weerbarstige stof.

Maandag 3 januari. Bad – uitvoerig, *mikwa* [(hebr.) ritueel bad], vernieuwing.

Voorbereiding ‘Week der gebeden’. De psalm als vorm van gebed – van David, voor de opperzangmeester. Nooit zonder dankzegging dat men Israël is. Ook de klacht is zang, er zit geestelijke muziek in.

O leven, leven! “I want to be real!”* Moet ik ook daarvoor op de hemel wachten?

Thuis, even alleen, zit ik te peinzen hoe eigenaardig het is dat er in mijn spreken zo weinig van Barths toon is, laat staan van de structuur der dialectische theologie.

De krant: Japan stelt vijf eisen aan China. De bedoeling van de veldtocht zou alleen zijn geen anti-Japans China te hebben als de strijd met Rusland komt. Bemiddelaar is de Duitse gezant in China Trautmann.

- Bommen op het centrum van Barcelona: 49 doden en 51 gewonden.
- De Oslostaten zijn op het Nederlands initiatief tot erkenning van Abessinië niet ingegaan. De koningin stuurde een telegram aan de Negus, dat het alleen ging om een regeling van de betrekkingen met Italië, niet als een erkenning ‘de jure’.
- Het Poolse regeringsorgaan *Express Poranny* zegt in zijn jaaroverzicht dat het juk der ideologie een politiek juk kan worden, en dat Polen een andere methode voorstaat tot verwezenlijking van de sociale rechtvaardigheid dan die van de oostelijke en westelijke burenen.
- In Roemenië is een actie begonnen tot uitzetting van de Joden. Waarheen?

Dinsdag 4 januari. “Der Messias wird kommen, sobald der zügelloseste Individualismus des Glaubens möglich ist, niemand diese Möglichkeit vernichtet, niemand die Vernichtung duldet, also die Gräber sich öffnen.” (Kafka. VI, S.226)*

Het oeuvre van K.H. Miskotte is zo veelomvattend, dat een uitgave van *Verzameld Werk* alleen een selectie kan bieden. Gekozen is voor een opzet van acht delen onuitgegeven of moeilijk toegankelijk werk en een achttal delen herdruk van bekende uitgaven.

Miskotte was meer dan een leerling van Karl Barth, hij was 'een originele interpreter van het moderne cultuurleven en een medegetuige en medestander in de strijd tegen de totalitaire ideologie van het nazisme' (dr. A.J. Rasker). Actueel blijven vooral zijn vertolking van de zin van het Oude Testament en zijn worsteling met atheïsme en nihilisme. Daarmee verbonden is het feit dat hij met zijn dissertatie van 1933 aan het begin stond van een weg van toenadering tot en steeds groeiend begrip voor het wezen der joodse religie. Bij dit alles stond zijn theologische bezinning steeds in dienst van de prediking, die in zijn existentie van vitaal belang was.

Dr. Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976) was van 1921-1945 predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk, achtereenvolgens te Kortgene, Meppel, Haarlem en Amsterdam. Van 1945-1959 was hij kerkelijk hoogleraar te Leiden, waar hij onderwijs gaf in dogmatiek, ethiek, kerkrecht en zendingswetenschap. Na zijn emeritaat woonde hij in Voorst. In 2016 verscheen over Miskotte een veelgeprezen biografie van dr. Herman de Liagre Böhl: *Miskotte – theoloog in de branding*.

In Miskottes *Verzameld Werk* zijn vooralsnog verschenen: 1. Artikelen uit het tijdschrift *In de Waagschaal*. 2. Karl Barth: inleidingen en essays over zijn werk, en de volledige briefwisseling. 3. Preken en meditaties. 4. Uit de dagboeken 1917-1930. 5a. Uit de dagboeken 1930-1934. 5b. Uit de dagboeken 1935-1937. 5c. Uit de dagboeken 1938-1940. 6. *Het Wezen der Joodse Religie* (dissertatie, 1933) 7. *Edda en Thora* (een vergelijking van de germaanse en israëlitische godsdienst, 1939). 8. *Als de goden zwijgen* (over de zin van het Oude Testament, 1956). 9. Theologische opstellen. 10. *Antwoord uit het onweer* (tweede druk, 1936) en *Het gewone leven* (1939), twee bijbeltheologische werken. 11. *De kern van de zaak* (1950) en *De blijde wetenschap* (1947), twee dogmatische commentaren bij belijdenisgeschriften. 12. *Messiaans verlangen* en andere literatuur- en cultuurkritische opstellen. 13. Alle reeds eerder in druk verschenen preken. 14. *Mystiek en bevinding*.

UITGEVERIJ KOK

ISBN 978 90 435 3004 0

9 789043 530040